

TÜRKİYE'DEN SON TOPLU ERMENİ GÖÇÜ SANCAK ERMENİLERİNİN LÜBNAN'A TAŞINMASI 1938-1939

HALİL ÖZŞAVLI*

Giriş

Çalışmamızın esasını oluşturan Türkiye'den son toplu Ermeni göçü 1939 yılında İskenderun Sancağının Türkiye'ye geçmesi üzerine yaşandı. Fransız idaresinde bağlı olarak İskenderun Sancağı 27 Kasım 1918'de merkezi Beyrut'ta bulunan Fransız Yüksek Komiseri General Gouraud tarafından yayımlanan bir kararname ile kurulmuştu.¹ Bu kararnameye göre Sancak 3 kaza ve 15 nahiyeden oluşmaktaydı. Antakya kazasının nahiyeleri Ordu, Kesap, Süveydiye, Biryas, Yukarı Kuseyr (Şeyh Köyü), Orta Kuseyr (Babutrun), Aşağı Kuseyr (Karsu), Harbiye ve Karamurt (Avakya)'dır. Kırıkhan kazasının nahiyeleri ise Kırıkhan, Reyhaniye, Hacılar ve Beylan'dır. İskenderun kazasının nahiyeleri de İskenderun ve Arsuz'dur.²

Sancak Ermenilerinin göçünü tartışmaya başlamadan önce Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra Anadolu'ya geri dönen ve daha sonra Fransızların işgal ettikleri yerlerden çekilmesi üzerine bölgeyi tekrar terk eden Ermeni nüfusu meselesine değinmekte fayda vardır. 1918'de göç ettirilen Ermenilere geri dönme izni verilince önemli miktarda bir Ermeni nüfusu Anadolu'ya geri döndü. Geri dönüş kararnamesiyle ne kadar Ermeni'nin eski yerlerine geri döndüğü hakkında değişik kaynaklarda farklı rakamlar zikredilmektedir. Bu kaynaklardan, Mondros mütarekesi sonrasında, Anadolu'dan göç etmemiş ve halen evlerinde oturan önemli miktarda bir Ermeni nüfusun olduğu, hatta itilaf devletlerince işgal edilen yerlere, 1914 yılı öncesine oranla daha fazla sayıda Ermeni'nin geldiği tes-

* Yrd. Doç. Dr., Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Kilis/TÜRKİYE, halil-ozsavli@hotmail.com

¹ Stéphane Yerasimos, *Questions D'orient, Frontières et minorités des Balkans au Caucase*, Éditions La Découverte, Paris 1993, s. 125-130.

² Şerife Yorulmaz, "Fransız Manda Yönetimi Döneminde İskenderun Sancağı'nın Sosyo-Ekonomik ve Siyasal Durumuna İlişkin Bazı Kayıtlar 1918-1939", *Atatürk Yolu Dergisi*, C. 6, Sayı: 22, Kasım 1998, s. 244-245.

pit edilmektedir.³ Özellikle Kilikya bölgesi, yani Çukurova bölgesi ile Antep, Urfa ve Maraş'ı da içine alan yerler, Fransız mandası altında bir Ermenistan kurulması düşünülen bir yer olduğu için bu bölgeye daha fazla Ermeni göç etti ve göç ettirildi. Bu göçler o dönemde Ermenilerin uluslararası alanda en önemli temsilcisi olan Boğos Nubar Paşa ve Fransız Yüksek Komiseri Georges-Picot arasındaki uzlaşma neticesinde kararlaştırılmıştı. Nubar Paşa Kilikya'da Fransız mandası altında bir Ermeni devleti kurulmasını istiyordu. Bu talebe olumlu bakan Georges-Picot buna ancak barış konferansında karar verilebileceğini belirtmiş ve Ermenilerden İtilaf devletlerinden Fransız himayesi talep etmelerini istemişti. Bundan sonra Georges-Picot, Kilikya'da bir Ermeni Ulus Devleti kurabilmek için mümkün olduğunca fazla miktarda Ermeni mülteciyi Kilikya'da toplamaya karar verdi.⁴ 1918 yılının Ekim ayından itibaren mümkün her vasıta ile başta Port Said ve Şam ile Beyrut arasında kalan bölgelerden binlerce Ermeni geçici olarak Halep'e taşındı. Bunda maksat burada Kilikya bölgesine göç ettirilecek Ermeniler için bir insan kaynağı yaratmaktı. Nihayet 1919'un baharında 120.000 civarından Ermeni nüfus Kilikya bölgesine akın etti.⁵

Öte yandan Ermeni çeteleri de itilaf devletlerinin burada Ermeniler için bir devlet kurulacağı vaadine inanıp Suriye ve Filistin'deki Ermenileri buraya göç ettirmeye başladı. Suriye ve Filistin'in yanı sıra Anadolu'daki bazı şehirlerden de Adana ve havalisine Ermeni göçleri başlatıldı. Konya, Kayseri, Niğde ve Sivas şehirlerinde yaşayan Ermeniler Hınçak ve Taşnak örgütlerinin telkin bazen de zorlamalarıyla Adana'ya göç etti.⁶ 1919 yılının sonunda Suriye ve Lübnan bölgelerinden hem de Anadolu'nun diğer şehirlerinden 250.000 kadar Ermeninin Kilikya'ya geldiği tahmin edilmekteydi.⁷ 1918'in Ekim ayında başlayıp 1919'un

³ 1921 yılında Ermeni patrikhanesi tarafından hazırlanan bir belgede Anadolu ve Ortadoğu'daki Osmanlı topraklarında bulunan Ermeni nüfusu 644.000 olarak gösterilmektedir. Bkz: NARA, *Records of the Department of the State Relating to the Internal Affairs of Armenia, 1910-1929, Roll No:8, 8907.5011/-*, The Armenian Society of America cemiyeti başkanı Goerge R. Montgomery'den Dışişleri Bakanlığı Yakınoğu Bölümü Başkanı Warren D. Robbins'e, 26 Nisan 1921. Belgede henüz dağlarda gizlendiği için yerlerine dönmeyenler ile Müslüman evlerinde bulunan Ermeni dul ve yetimlerin sayısı 20.000 olarak belirtilmiş ve 64.000 rakamına bu şekilde ulaşılmıştır.

⁴ Robert F. Zeidner, *The Tricolor Over the Taurus 1918-1922*, TTK Yay., Ankara, 2005, s. 94-95.

⁵ Zeidner, *a.g.e.*, s. 95.

⁶ NARA, *Record Group 59, No: 867.00/1076*, ABD Yüksek Komiseri Amiral Bristol'dan Dışişleri Bakanlığı'na, 11 Aralık 1919, Ek 1-2: Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa'nın Amerikan Büyükelçiliğine gönderdiği 3 Kasım 1919 ve 18 Kasım 1919 tarihli iki karar. Aynı belgede Ermeni çetelerinin Sivas ve Kozan'da Müslüman ahaliye uyguladıkları katliamlardan da bahsedilmektedir.

⁷ Zeidner, *a.g.e.*, s., 96. Milletler Cemiyeti Birliği (League of Nations Union) tarafından 1930'da yayınlanan başka bir kaynağa göre o dönem Kilikya'ya göç eden veya dönen Ermeni miktarı 200,000'den fazlaydı. Bkz: C. A. Macartney, *Refugees; The Work of the League*, League of Nations Union, 1930, s. 49.

son altı ayı boyunca devam eden bu göçlerin tek bir amacı vardı, o da; Çukurova ve Güneydoğu Anadolu bölgesinin bir kısmını kapsayan bölgede yani Fransız işgali altındaki Türk topraklarında bir Ermeni devleti kurulabilmesi için buradaki Ermeni nüfusu artırıp Müslüman nüfusu azınlık haline getirmektir.⁸

Yukarıda izah ettiğimiz göçler neticesinde Anadolu'da yeniden oluşan Ermeni nüfusu 1921'de Fransızların Anadolu'dan çekilmesiyle beraber tekrar Suriye'ye göç etmeye başladı. Sykes-Picot antlaşmasına göre Kilikya bölgesi Fransızların payına düşmüş ve Fransızlara burayı yönetme hakkı vermişti. Başlangıçta İngilizler tarafından işgal edilen bölge, 15 Eylül 1920 İngiliz-Fransız antlaşmasıyla Fransızlara bırakılmış olmasına rağmen Fransızlar hiçbir zaman bölgede tam bir denetim sağlayamadılar. Mustafa Kemal öncülüğünde başlayan Kuvva-i Milliye hareketi kısa zamanda Fransızların Anadolu'yu işgal hareketlerine tepki vermeye başladı. Fransızlarla imzalanan 20 Ekim 1921 tarihli Ankara Antlaşması'na göre Türkiye'ye ve Suriye'deki Fransız manda yönetimi arasındaki kara sınırları aynı yıl toplanan Londra Barış Konferansı'ndaki gibi kabul edilecek ve Fransa iki ay içinde Kilikya'daki askeri birliklerini geri çekecekti.

Türk hükümeti ile Fransa arasında bu kararlar alınınca bölgede yaşayan Ermeniler paniğe kapıldı. Zaten Londra Konferansının imzalanmasından beri göç etmeyi düşündüklerinden, Ankara antlaşması ile Fransızların Çukurova'dan çekileceği kesinleşince göç etmeye karar verdiler. Fransızlar da Ermenilere kendileri ile birlikte bölgeden ayrılmalarını tavsiye ederek onları kendi hâkimiyetleri altındaki istedikleri bir yere göndereceklerine dair söz verdiler.⁹ Ancak Fransızların bu vaatlerine inanıp buldukları şehirleri terk edip Halep'e göç edenlerin çoğu kamplarda sefalet içinde yaşamaya mahkûm oldular. Örneğin barınak, yiyecek, giysi ve iş vaadiyle Fransızlar tarafından Halep'e göçürülen Antep Ermenilerinin Halep kampında tek elde edebildikleri şey kendilerine günde üç defa verilen bir parça karabuğday ekmeğiydi.¹⁰

Fransızlar Antep, Urfa ve Maraş'ı terk ettikleri sırada onlara yardım eden veya onlarla birlikte gelen birçok Ermeni, Fransızlar bu şehirlerden geri çekilir-

⁸ NARA, *Record Group 59, No: 867.00/1076*, ABD Yüksek Komiseri Amiral Bristol'dan Dışişleri Bakanlığı'na, 11 Aralık 1919, Ek 1-2; Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa'nın Amerikan Büyükelçiliğine gönderdiği 3 Kasım 1919 ve 18 Kasım 1919 tarihli iki takrir. Ayrıca bkz: Zeidner, *a.g.e.*, s. 96.

⁹ NARA, *Records of the Department of the State Relating to the Internal Affairs of Asia, 1910-1929, Roll No:8, 890d.00/50, Ek 1*, Digby A. Willson'dan Bainbridge Colby'ye, 14 Aralık 1920.

¹⁰ NARA, *...Internal Affairs of Asia, 1910-1929, Roll No:8, 890d.00/59*, Digby A. Willson'dan Amiral Mark L. Bristol'a 1 Kasım 1920.

ken onlarla birlikte gitti. Adana bu göçlerin yoğunlaştığı merkez oldu ancak bir kısım Ermeniler İskenderun, Halep ve Beyrut'a vardı. Bu dönemde Antep, Urfa ve Maraş bölgelerinden Adana ve İskenderun'a göç edenlerin sayısını tam olarak belirlemek mümkün olmasa da Kahire'deki Ermeni Ulusal Birliği, İngiliz konsolosluğuna gönderdiği bir yazıda bu sayının 60.000 civarında olduğunu belirtmektedir.¹¹ Ancak bu sayıya temkinli yaklaşmakta fayda vardır.

Franzların Urfa, Antep ve Maraş'tan çekilmesiyle birlikte bu illerde yaşayan Ermeniler de göç etmeye başladı. Başlangıçta maddi olarak daha iyi durumda olanlar Kıbrıs ve Mısır'a göç etti. Geriye kalanlara Suriye'ye geçme izni verildi. 1921 yılının son on beş gününde 16.500 göçmen Mersin'den Suriye'nin çeşitli limanlarına vardılar. Bunlardan 10.466'sı Beyrut limanına, 356'sı Cuniyeh limanına, 2.266'sı Lazkiye limanına, 1,895'i Sayda limanına ve 1.432'si Trablus limanına vardı.¹² Aynı günlerde 12.000 kişi ise kara yoluyla Halep ve İskenderun sancağına vardı. Fransız resmi kaynaklarına göre on beş gün içinde Fransız manda yönetimi altındaki topraklara varan 30.000 mültecinin çoğunluğunu Ermeniler oluşturuyordu.¹³ Bu döneme ilişkin Ermeni göçü Fransız hükümetinin 413 Ermeni yetimi Adana'dan Beyrut'a taşınması ile sona erdi.¹⁴

Ağustos 1922'de Türk kuvvetlerinin İzmir'de Yunanlılara karşı nihai zaferini elde etmesinden sonra bir toplu göç hareketi daha yaşandı. İzmir'den ayrılp Suriye'ye gelen Hıristiyanların neredeyse tümünün vardığı nokta Halep oldu. Fransız resmi kaynaklarında Temmuz 1923'e kadar Halep'e varan 27,308 mültecinin üçte ikisinin ve Temmuz 1923'ten Nisan 1924'e kadar varan 9,187 kişiden 6,472'sinin

¹¹ FO 141/629, No. 722/19

¹² *Archives Diplomatiques France Ministère des Affaires Étrangères, Série E, Levant, 1918-1940-Syrie-Liban* (Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi, bundan sonra Arc. Dip.), E.313. No: 59/60, Fransız Yüksek Komiserliği Beyrut Sekreteri Robert De Caix'tan Dışişleri Bakanlığına, 21 Ocak 1922.

¹³ French Ministère des Affaires Étrangères, *Rapport À la Société des Nations sur la Situation de la Syrie et du Liban 1922-1923*, Paris, 1924, s. 18-19. (Fransızca; Fransız Dışişleri Bakanlığı, Suriye ve Lübnan ile ilgili Milletler Cemiyetine Sunulan Rapor 1922-1923). 1922'de başlayıp 1938'de sona eren bu raporlar Suriye ve Lübnan'daki Fransız Manda yönetiminin Milletler Cemiyetine sunduğu bir yıllık süreyi kapsayan raporlardır. Bundan sonra " Rapport " olarak belirtilecektir.

¹⁴ *Arch. Dip. E313/ DO..*,(belge numarasındaki son iki hane silik olduğu için okunamadı) Kilikya Fransız Konsolosluğundan General Gouraud'a 19 Temmuz 1922. Aynı belgede 60 süryani ve 32 Keldani yetimin Humus'ta Süryani cemaatine, 60 kadar erişkin Ermeni yetiminde İstanbul'da Ermeni Patrikliğine verileceği belirtilmektedir. Ayrıca bkz: *Rapport, 1922-1923*, s. 19-20. 1923 tarihli Hayasdanı Goçnak isimli Ermenice gazete Kilikya'dan Suriye'ye gelen Ermeni miktarını 75.000 olarak vermektedir. Bkz: *Hayasdanı Goçnak* (Ermenice: Ermenistan'ın Çağırısı), 20 Ocak 1923, no:3, s. 85. Bu eser o dönem New York'ta yayınlanan haftalık bir süreli yayındır.

Ermeni olduğu belirtilmektedir.¹⁵ Buna göre İzmir'in Türklerin eline geçmesinde sonra buradan ayrılıp Suriye topraklarına özellikle Halep'e varan Ermeni miktarı 25,000 kadardır. Bu kadar kısa sürede bu kadar çok Ermeni mültecinin Halep'te barınabilmesi mümkün değildi. Zira henüz 1922 yılının ilk aylarında bile Halep'teki Ermeni mülteci sayısı 14,000 civarındaydı ve Near East Relief gibi yardım kuruluşları bu mültecilere barınak, giysi ve yiyecek sağlama konusunda yetersiz kalıyordu.¹⁶

Tablo: 1. 21 Ocak 1922 Tarihine Kadar Fransızlar Tarafından Kilikya'dan Suriye Topraklarına Taşınan Ermenilerin Yerleştirildikleri Şehirler

Beyrut	4.562
Cuniyeh	1.700
Zahle	100
Trablus	1.453
Sayda	1.852
Şam	4.500
Alevi Bölgesi (Lazkiye)	2.266
Toplam	16.433

Kaynak: Arch. Dip., E.313. No: 59/60, Fransız Yüksek Komiserliği Beyrut Sekreteri Robert De Caix'tan Dışişleri Bakanlığına, 21 Ocak 1922.

Bu dönemde 1000 kadar Ermeni Halep'ten Lübnan'a geçti.¹⁷ Diğer bazı Amerikan yardım kuruluşları da Halep'teki yetimhanelerde kalan Ermeni yetimleri 1923 yılının haziran ayında, önce Beyrut'a gönderdi daha sonra ise Lübnan'ın çeşitli bölgelerindeki yetimhanelere 40 kişilik gruplar halinde dağıttı.¹⁸ Fransız resmi kaynakları ve konsolos raporları Kilikya'dan ayrılan Ermenilerin sayısına ilişkin yukarıda zikrettiğimiz rakamları verirken Birleşmiş Milletler, o zamanki adıyla Milletler Cemiyeti arşivinde bulunan ve Mültecilere Yardım Komisyonu Fridtjof

¹⁵ *Rapport, 1922-1923*, s., 20. Aynı kaynağa göre Halep'e varan 27,308 kişinin üçte birini Rumlar ve 1000 kişisini de Süryani ve Keldaniler oluşturuyordu.

¹⁶ NARA, ...1910-1929, *Roll No:14, 890d.48/-*, Halep Ermeni Ulusal Birliği başkanı P. Gabriel Casparian'dan Beyrut Near East Relief yöneticisi Howard b. McAfee'ye 23 Şubat 1922.

¹⁷ *FO 371/4000/A, No. 59.*

¹⁸ *Hayasdamı Gognak*, 16 Haziran 1923, say., 24, s. 759.

Nansen tarafından hazırlanan 31 Mayıs 1924 tarihli bir raporda 1922 yılının sonbahar ayına kadar yaşanan olaylar neticesinde Kilikya'dan 100.000 Ermeninin göç ederek Suriye ve Lübnan topraklarına geçtiği belirtilmektedir.¹⁹

Türkiye'den son toplu Ermeni göçü ise 1939 yılında İskenderun Sancağının Türkiye'ye geçmesi üzerine yaşandı. Sancak Ermenilerinin göçü ile ilgili ayrıntılara değinmeden evvel Sancak'taki Müslüman ve Ermeni nüfus miktarı ile göçün başlamasından önce Sancak'taki siyasi durum üzerinde durulması konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacağından önce bu konulara değinilecektir.

I. Sancaktaki Ermeni Nüfusu ve Fransızların Sancak'ta Ermeni Nüfusu Arttırma Çabaları

1) Yıllara Göre Sancak'taki Ermeni Nüfusu

1914 Nüfus istatistiğine göre Sancak'taki Ermeni nüfusu toplamda 6.699'du. Bu nüfusun; 1.519 Ortodoks ve 65 Katolik olmak üzere 1.854'ü İskenderun'da, 4.773 Ortodoks ve 72 Katolik olmak üzere 4,845'i Antakya Sancağında yaşıyordu.²⁰ Ancak yukarıda ifade ettiğimiz üzere 1921'de Fransızlar Urfa, Antep ve Maraş'tan çekildikleri zaman buralarda yaşayan Ermenilerin büyük bir kısmı Halep'e göç ederken bir kısmı da başta Dört Yol ve Kırıkhan olmak üzere Fransız idaresi altındaki İskenderun Sancağına göç etti. Bu durum Sancak'taki Ermeni nüfus miktarında hızlı bir artışa neden oldu. Bu dönemde Anadolu'nun diğer illerinden Sancak'a ne kadar Ermeni mülteci geldiğini tam olarak kestirmek zor olsa da 4.000-5.000 arasında bir rakam olması oldukça muhtemeldir. Nitekim Milletler Cemiyeti Mültecilere Yardım Komisyonu üyesi G. Carle tarafında hazırlanan bir raporda 1925 yılında Sancak'ta 5,000 Ermeni mülteci olduğu belirtilmektedir.²¹ Ancak bu mülteci miktarı Fransızlar tarafından başta Halep olmak üzere Suriye'deki Ermeni mülteci kamplarından getirilen Ermeniler ile Anadolu'nun diğer şehirlerinden Sancak'a göç eden Ermeni aileler dolayısıyla artmaya devam edecektir. Fransız resmi kaynaklarına göre 1926 yılında Sancak'taki Ermeni mülteci sayısı 6.460'tur. Bu mültecilerin 4.200'ü İskenderun'da, 1.800'ü Kırıkhan'da, 60'ı Reyhaniye'de ve 400'ü Antakya'dadır.²² Yine Fransız Manda Yönetiminin Milletler Cemiyetine sunduğu 1926 yılı raporuna göre Sancak'taki toplam Ermeni miktarı 10.535 olduğuna göre aynı yıl Sancak'taki mukim Ermeni miktarı 4.000

¹⁹ *League of Nations Archives of Nansen Office for Refugees (Milletler Cemiyeti Nansen Bürosu Mültecilere Yardım Komisyonu Arşivi)*, L.N. C.237.1924. VIII. Bundan sonra arşivin ismi "L.N" olarak verilecektir

²⁰ Karpas, *a.g.e.*, s. 176.

²¹ *L.N. A. 41. 1925. XIII.*

²² *Rapport 1926*, s. 195.

dolayındadır. 1914 istatistiğine göre ise tehcirden evvel Sancak'taki Ermeni miktarı 6.669'du. Aradaki bu fark 1915'te Fransızlar tarafından Mısır'a taşınan Musa Dağ Ermenilerinden kaynaklansa gerektir.

Tablo 2. Fransız Resmi Kaynaklarına Göre 1926 Yılında Sancak'taki Nüfus Dağılımı.

Sunni	65.147
Maruni	182
Rum Katolik	171
Ermeni Katolik	1.407
Süryani	134
Keldani	176
Latin	145
Rum Ortodoks	8.222
Ermeni Gregoryan	9.128
Yakubi	38
Protestan	1,833
Alevi	37.678
Yahudi	305
Diğerleri	476
Toplam	125.042

Kaynak: Rapport 1926.

1927 yılında ise Sancak'taki mülteci Ermeni miktarı İskenderun'da 6.000, Kırıkhan'da 3.000 ve Antakya'da 2.000 olmak üzere 11.000 olacaktır.²³ Görüldüğü üzere sadece bir yıl içinde Sancak'taki Ermeni mülteci miktarı 5.000 civarında artmıştır. 1936 yılında ise Sancak'taki Ermeni miktarı mülteciler dahil 24.919'dur.²⁴ Bu kadar hızlı nüfus artışının doğal olması mümkün değildir. Bu hızlı nüfus artışının nedeni Fransız Manda Yönetiminin Sancak'ın sınırlarını Suriye'ye doğru genişleterek Ermeni nüfusun yoğun olarak yaşadığı Kesab'ı da Sancak'a dahil etmesidir.

²³ *Rapport 1927*, s. 105.

²⁴ *Rapport 1936*, s. 55.

Sancak'taki Ermeni nüfus hızlıca artmasının bir diğer önemli nedeni ise Beyrut Fransız Yüksek Komiserliğinin 1927 yılında Suriye ve Lübnan'daki kamplarda yaşayan Ermeniler için Milletler Cemiyeti ile beraber başlattığı mültecileri yeniden iskân ve onlara daimi barınak sağlama projesidir. Ancak Fransa bu projeyi başlatmadan önce dâhi kendi çıkarları doğrultusunda Sancak'a Ermeni iskânını başlattı. Fransa, Milletler Cemiyeti'nin projeye dahilinde sonra ise kırsal alana yapılan konutların ve mülteci yerleştirmelerin ağırlıklı olarak Sancak'ın kırsalındaki köylere yapılmasını sağlayacaktır.²⁵

Tablo 3. Fransız Resmi Kaynaklarına Göre 1936 Yılında Sancak'taki Nüfus Dağılımı²⁶

Türk	85.242 (% 38,9)
Alevi Arap	62.062 (%28)
Sunni Arap	22.461 (% 10)
Hıristiyan Arap	18.051 (% 8,16)
Ermeni	24.919 (% 11,36)
Çerkez	954
Yahudi	474
Diğerleri	130

Kaynak: Rapport, 1936.

2) Fransa'nın Sancak'taki Ermeni Nüfusunu Arttırma Çalışmaları

Mandater devlet olarak 1923 yılından itibaren Sancak için kabul ettiği özel yönetimi koruyan Fransa, 1924 yılında 12 üyeli bir Sancak Meclisi kurmuş, 1925 yılında Arapça ve Fransızcanın yanında Türkçeyi de resmi dil olarak kabul etmişti. Fakat aynı yıl daha önce Halep Valiliğine bağlı olan Sancak, doğrudan Suriye hükümetine bağlandı. Bunda maksat Sancak üzerinde Suriye'nin nüfuz ve otoritesini arttırmaktı. Diğer taraftan Fransız yönetimi Türklerin bölgedeki salt çoğunluğu-

²⁵ *L.N. A. 48. 1927. XIII.*

²⁶ Bir Ermeni kaynağa göre ise 1937 yılında toplam 240.000 nüfusa sahip Sancak'taki nüfus dağılımı şöyle idi; Arap 115.000 (%49), Türk 55.000 (%23), Ermeni 43.000 (%18), Türkmen 20.000 (%8), geriye kalan % 2 Çerkez, Yahudi ve diğerlerinden oluşmaktaydı. Bkz: A. A. Bayramyan, *Aleksandredi Sançaki Yev Miçazkayin Tivanakidutyum (1936-1939)*, Notstsan Daban, Yerevan, 1998, s. 18-19. (Ermenice: İskenderun Sancağı Meselesi ve Uluslararası Diplomasi, Erivan, 1998).

nu bozmak için bir takım önlemler almakta gecikmedi. Öncelikle Sancak güneye doğru genişletilerek Türk nüfus Arap nüfus içinde biraz daha eritmeye çalışıldı.²⁷ Bunun yanında Fransa bölgedeki Türk nüfus oranını azaltmak için bölgeye Ermeni nüfusu getirip yerleştirdi. Nitekim Fransa Sancak bölgesine iskân edilmek üzere Yunanistan'dan 20,000'e yakın Ermeni getirilmesi için Sancak meclisinden bir karar çıkarmak istedi ancak bölge ahalisinin bu projeden haberdar olup karşı çıkması üzerine bundan vazgeçildi.²⁸ 1928 yılının Eylül ve Ağustos aylarında Antakya ve İskenderun'a gelen Milletler Cemiyeti temsilcisi ile beraber Antakya ve havalisine Ermeni iskânı hususuna dair bir takım kararlar alındı ve Sancak'ın son seçimlerinde Ermeniler adına mebus seçilen Movsesyan bu iskân meselesi ile ilgilenmek üzere vekil tayin edildi. Antakya'nın batısında bulunan Bitias²⁹ isimli Ermeni köyü civarında İkiz Köprü mevkiinde bir kısım arazi satın alınarak buraya Suriye'den getirilen Ermeniler iskân edildi ve yeni teşkil olunan bu köye Ermenice "Yeni Zeytun" manasına gelen "Nor Zeytun" ismi verildi. Aynı şekilde Amik ovasındaki Askeri Çayırı (Hayaşın)'na da 40 hane kadar Suriye'den getirilen Ermeniler yerleştirildi. Yine Fransızlar tarafından Ermeni iskânı için Suveydiye'nin doğusunda, sahil kıyısında bulunan Miyadun köyünde bulunan Yetimzade³⁰ Nizameddin Efendi'ye arazisini satması için iki bin beş yüz ile üç bin altın teklif edildi ancak Nizameddin Efendi arazisini satmadığı için arazi alınamadı.³¹

Türk hükümeti ve Sancak'ta yaşayan Türkler her ne kadar başka yerlerden getirilen Ermenilerin Sancak'a yerleştirilmesine karşı olsa da 1927 yılında başlayan proje gereği Fridtjof Nansen başkanlığındaki Milletler Cemiyeti Mültecilere Yardım Ofisi Suriye ve Lübnan'da olduğu gibi Sancak'ta da hem kırsal da hem de şehirlerde araziler satın alıp Ermeniler için kalıcı konutlar ve çiftlikler kurmaya başladı. 1927 yılında Antakya'ya 200 aile yerleştirmek için çalışmalar başlamıştı.³²

Nitekim 1928 yılı sonunda Sancak'ta Kırsal alanda 1,360 hektar arazi satın alınarak buraya 375 aile yerleştirilirken Kırıkhan, İskenderun ve Halep' te 250 hektar arazi satın alınarak buraya 250 Ermeni aile yerleştirildi. Bu araziler için yapılan harcama miktarı 18,440 İngiliz sterlini idi.³³ Milletler Cemiyeti Mülte-

²⁷ Yusuf Sarıncay, "Atatürk'ün Hatay Politikası I", *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası-Makaleler*, Yay., Haz., Berna Türkdoğan, ATAM Yay., Ankara 2000, s. 362.

²⁸ *BCA*, (030.10.00.108). 710.17.

²⁹ Musa Dağ'ı oluşturan altı Ermeni köyünden biri.

³⁰ Etimzade de olabilir, belge silik olduğu için net okunamadı.

³¹ *BCA*, (030.10.00.108). 710.17.

³² *L.N. A. 48. 1927. XIII.*

³³ *L.N. A. 33. 1928. XIII.*

cilere Yardım Komisyonuna ait birçok belgede her bir Ermeni ailenin ortalama beş üyeden oluştuğu kabul edilmektedir.³⁴ Bu hesaba göre 1928 yılı sonuna kadar Sancak'a arazisine iskân ettirilen Ermeni mülteci sayısı 2.500 civarındadır.

Tablo 4. Milletler Cemiyeti Mültecilere Yardım Komisyonu Tarafından 1928 Yılında İskenderun Sancağındaki Ermeni Mülteciler için Alınan Araziler ve Bu Arazilere İskân Ettirilen Aileler

Kırsalda Yapılan İskânlar			
	Arazi Miktarı (Hektar)	İskân Edilen Aile Miktarı	Maliyeti (sterlin)
İkiz Köprü (Yeni Zeytun)	600	60	2,450 £
Soğuk Su	100	50	3,350 £
Kırıkhan	40	36	1,116 £
Kırıkhan	20	20	160 £
Hudut Arazisi (Hayaşin)	600	206	9,049 £
Toplam	1,360	375	16,125 £
Şehir Merkezlerine Yapılan İskânlar			
Kırıkhan ³⁵ ve Halep	180	180	2,000 £
İskenderun	70	70	225 £
Toplam	250	250	2,225 £

Kaynak: L. N. A.33. 1928. XIII.

Milletler Cemiyeti Cenevre arşivlerinde bulunan başka bir belgede 1932 yılına kadar İskenderun ve Kırıkhan'da şehir merkezlerine olmak üzere 320, Sancak'a bağlı köylere ise 299 Ermeni aile iskân ettirildiği belirtilmektedir.³⁶ Yine her

³⁴ L. N. A.24. 1932. XIII.

³⁵ Başka bir belgede 1931 yılından önce Kırıkhan'a iskân ettirilen aile miktarı 35 olarak verilmiştir. Bkz: L. N. A.24.1932.

³⁶ L. N. A.24.1932, XIII. Report of the Governing Body, Geneva, 16 Ağustos 1932.

Ermeni aileyi beş kişiden hesap ettiğimizde 1932 yılına kadar Sancak'taki şehir merkezlerine ve kırsal alanlara iskan ettirilen Ermeni nüfus miktarı 3,000'in üzerine çıkmaktadır. Başka bir kaynakta da Fransızların 1929 yılında Antakya'nın çevresine 900 Ermeni mülteciyi yerleştirdiği belirtilmektedir.³⁷

Tablo 5. Milletler Cemiyeti Mültecilere Yardım Komisyonu Tarafından İskenderun Sancağına Yerleştirilen Ermeni Ailelerin Miktarı 1931-1932

Şehir Merkezlerine Yapılan İskânlar	31 Mart 1931'den Önce İskân Ettirilen Aileler	1 Nisan 1931-20 Haziran 1932 Tarihleri Arasında İskân Ettirilen Aileler	Toplam
İskenderun	256	-	256
Kırıkhan	60	-	60
Toplam	316	-	316
Kırsal Alana Yapılan İskânlar	31 Mart 1931'den Önce İskân Ettirilen Aileler	1 Nisan 1931-20 Haziran 1932 Tarihleri Arasında İskân Ettirilen Aileler	Toplam
Hayeşhin	78	-	78
Abdal-Höyük	57	3	60
Soğuk-Su	40	-	40
Yeni-Zeytun	21	-	21
Masyaf	41	4	45
Kırıkhan	35	-	35
Bey-Seki	20	-	20
Toplam	292	7	299

Kaynak: L. N. A.24.1932. XIII.

Ermeni mülteciler için konut inşasına 1933 yılında da devam edildi. Mültecilere Yardım Komisyonu'nun kayıtlarına göre 1933 yılının Aralık ayının sonuna kadar İskenderun, Kırıkhan ve Reyhaniye'de şehir merkezlerinde yeni yapılan konutlara yerleştirilen Ermeni kişi sayısı 769 iken kırsal alanda yapılan iskânlar da yeni inşa edilen konutlara veya çiftlik evine yerleştirilen Ermeni mülteci sayısı 1,436 idi. Ayrıca aynı belgede 31 Aralık 1933 ve 30 Haziran 1934 tarihleri ara-

³⁷ NARA, ...1910-1929, *Roll No:14, 890d.48/82*, Beyrut Amerikan Konsolosu George L. Brandt'tan Dışişleri Bakanlığına, 28 Mart 1929.

sında 150 kişinin Reyhaniye'deki kırsal alana yerleştirildiği belirtilmektedir. Buna göre 1933 yılı ile 1934 yılının Haziran ayına kadar Sancak'ta kalıcı konutlara yerleştirilen Ermeni mülteci sayısı 2.355'tir.³⁸

Tablo 6. 1933 Yılında Sancak'a İskân Edilen Kişi Sayısı

Şehir Merkezlerine Yapılan İskânlar	
İskenderun	211
Kırıkhan	318
Reyhaniye	240
Toplam	769
Kırsal Alana Yapılan İskânlar	
Soğuk-Su	206
Yeni Zeytun (İkiz Köprü)	95
Hayaşin ³⁹	634
Kırıkhan	175
Masiyaf	181
Bey-Seki	36
Bitias	109
Toplam	1.436

Kaynak: L. N. A. 12. 1934. XIII.

Sancak'ta mülteci Ermeniler için konut inşasına 1934 yılında da devam edildi. Bu yılda İskenderun, Reyhaniye ve Kırıkhan'da şehir merkezlerine 163 konut inşa edilerek bu evlere 825 kişi yerleştirildi. Bu evler için yapılan harcama miktarı 114,960 Fransız frangı idi. Kırsal alanda inşa edilen konut sayısı 295 ve bu konutlara yerleştirilen Ermeni sayısı 1,248'di. Bu konutlar için yapılan harcama miktarı ise 3,564,100 Fransız frangı idi.⁴⁰

1930 yılında Fridtjof Nansen'in vefatından sonra onun ismini alarak Nansen Office olarak anılmaya başlayan Milletler Cemiyeti Mültecilere Yardım Komisyonu 1933 yılının sonunda Fransız Mandası altındaki topraklarda yaşayan Er-

³⁸ L. N. A. 12. 1934. XIII.

³⁹ Bazı kaynaklarda Askeri Hudut Bölgesi anlamına gelen Prè-Militaire olarak geçmektedir.

⁴⁰ *Rapport 1934*, s. 55.

meni mültecilere yardım projesini bitirme kararı almıştı. Ancak o dönem özellikle Suriye ve Lübnan'da binlerce aile hâlâ kamplarda yaşadığı için projenin 1934 ve 1935 yıllarında da devam ettirilmesi kararlaştırıldı. 1936 yılının sonunda Beyrut kampında 642 ve Halep kampında 1,050 aile vardı. Sancak'taki kampta ise Ermeni mülteci kalmamıştı.⁴¹ Bu da Sancak'ta Ermeni mültecilerin hepsinin kalıcı konutlara yerleştirildiği anlamına gelmektedir.

Tablo 7. 1934 Yılında Sancak'ta Şehir Merkezlerine Yapılan Ermeni İskânı

Yeni Yapılan Evlerde Oturanların Kişi Sayısı	Kırkhan	Reyhaniye	İskenderun	Toplam
	327	221	277	825
Yeni Yapılan Ev Miktarı	67	42	54	163
Yapılar İçin Yapılan Harcama Miktarı (Fransız Frangı)	34.300	15.500	65.160	114.960
Geri Ödenen Para Miktarı (Fransız Frangı)	132.440	-	10.080	142.520

Kaynak: Rapport 1934, s. 55.

Tablo 8. 1934 Yılında Sancak'ta Kırsal Alana Yapılan Ermeni İskânı

Yeni Yapılan Evlerde Oturanların Kişi Sayısı	Yeni Zeytun (İkiz Köprü)	Soğuksu	Abdal Höyük	Kırkhan	Masiyaf	Beyseki	Toplam
	64	160	644	144	199	37	1.248
Yeni Yapılan Ev Sayısı	17	41	148	35	44	10	295
Yapılar İçin Yapılan Harcama Miktarı (Fransız Frangı)	242.520	385.260	1.844.940	92.060	952.440	46.880	3.564.100
Geri Ödenen Para Miktarı (Fransız Frangı)	-	-	16.580		107.780	-	124.300

Kaynak: Rapport 1934, s. 55.

Yukarıda açıkladığımız üzere sadece Nansen Office ile ortaklaşa yürütülen proje neticesinde 1927'den 1934 yılının sonuna kadar Sancak'ta 13,000 civarında Ermeni mülteci kalıcı konutlara yerleştirildi. Anadolu'nun diğer şehirlerinden kendi isteğiyle Fransız idaresindeki Sancak'a göç edenler ile Fransızların Nansen

⁴¹ L. N. A. 23. 1936. XIII.

Office'den bağımsız olarak Sancak'a taşıdığı Ermeni nüfus da hesaba katıldığında 1914 yılında 7,000 civarında olan Sancak'taki Ermeni nüfusunun, 1926 yılında 10,000'e ve 1936 yılında da 24,000'e nasıl yükseldiği anlaşılacaktır.

Fransızların Sancak'a sürekli olarak Ermeni nüfus taşıyarak sürdürdüğü sosyal yapı üzerindeki bu operasyonları bölgedeki dengeleri bozarak cemaatler arasında siyasi çatışmalar çıkmasına, Türkler ve Ermeniler arasındaki ilişkilerin gerilmesine ve zaman zaman çatışmaların çıkmasına sebep oldu. Fransızların Ermeni yanlısı tutumlarından rahatsız olan Türk vatandaşlar Sancak'ı terk ederek Anadolu'nun başka şehirlerine göç etmeye başladı. Ancak Hatay davasına sahip çıkma kararlılığında olan Türkiye de boş durmadı. Fransızların Ermeni nüfusu arttırarak Türk nüfusu azınlık durumuna getirme çabalarına, bir taraftan Halep Konsololuğu vasıtasıyla "terk-i tabiiyet" işlerinde fiili güçlükler çıkararak, diğer taraftan bölgenin terkedilmemesi gerektiği yolunda propaganda yaparak Hatay'dan Anadolu'nun diğer şehirlerine Türk göçlerini engellemeye çalıştı.⁴²

II. Göç Öncesi Sancak'ta Sosyal ve Siyasi Koşullar

İngiltere ve Fransa I. Dünya Savaşı içinde gizli olarak imzaladıkları Sykes-Picot Anlaşması ile Ortadoğu bölgesini paylaşmışlardı. Bu anlaşmaya göre Suriye, Lübnan ve Çukurova dolayısı ile Sancak bölgesi Fransa'nın nüfus bölgesine dahil edilmişti. I. Dünya Savaşı sonunda 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi imzalandığı sırada, Sancak bölgesi Türk kuvvetlerinin kontrolünde bulunuyordu. Ancak Mütarekenin 7. ve 16. maddelerini ileri süren itilaf devletleri bölgede Yıldırım Orduları Komutanı olarak bulunan Mustafa Kemal Paşa'nın direnmesine rağmen 9 Kasım 1918'den itibaren başta İskenderun Limanı olmak üzere Hatay, Urfa, Antep, Maraş ve Çukurova bölgesini işgal etmişti. İşgallere paralel olarak gizli anlaşma gereği bölge Fransa'ya bırakılmış, Fransa da bölgedeki hakimiyetini sağlamlaştırmak amacıyla 27 Kasım 1918'de merkezi Beyrut'ta bulunan Fransız Yüksek Komiseri General Gouraud tarafından yayınlanan bir kararname ile "İskenderun Sancağı"nı kurmuştu. Bu kararname ile yönetim şekli ve kuralları Beyrut'taki Yüksek Komiserlik tarafından belirlenecek olan Sancak; idari merkezi İskenderun olmak üzere Antakya, Harim (Reyhaniye) ve Belen kazalarını da içine alan bölgede kuruldu.⁴³

Beyrut'taki Fransız Yüksek Komiserliği 1 Eylül 1920'de Halep, Şam, Lübnan ve Alevi bölgesi olmak üzere dört yönetim birimi oluşturdu. İskenderun San-

⁴² Sannay, a.g.m., 364.

⁴³ Stéphane Yerasimos, *Questions D'orient, Frontières et minorités des Balkansa au Caucase*, Éditions La Découverte, Paris, 1993, s. 125-130.

çağı ise özel bir rejime sahip olmak kaydıyla Halep yönetimine bağlandı. Fransız Yüksek Komiserliğinin 8 Ağustos 1921 tarihli kararıyla Sancak'ın idaresi bir mutasarrıfa veriliyor ve bu mutasarrıfa Fransız Yüksek Komiserinin rehberlik ve nezaretinde Sancak'ı bağımsız bir şekilde Sancak'ı idare etme hakkı veriliyordu. Aynı karara göre Türkçe Arapça ile beraber Sancak'taki resmi dil olarak kabul ediliyordu.⁴⁴ Fransa ile Türkiye arasında imzalanan 20 Ekim 1921 tarihli Ankara Antlaşması'nın 7. Maddesinde bu kararlar tekrar teyit edilerek İskenderun Sancağı'nın, Suriye sınırları içerisinde kalması; burada özel bir idare kuruluşu, resmi dilin Türkçe, para biriminin ise Türk lirası olması kararlaştırıldı.

1923 yılında imzalanan Lozan Antlaşmasında Ankara antlaşmasının geçerli olduğu kabul edildi. 30 Mayıs 1926'da Fransa ile Dostluk ve İyi Komşuluk Sözleşmesi imzalandı. Bu antlaşma ile Türkiye Cumhuriyeti ve Osmanlı İmparatorluğundan ayrılan ve Fransız Cumhuriyetinin mandası altında bulunan ülkeler her zaman dostluk ve iyi komşuluk ilişkileri sürdüreceklerini ve taraflardan birine yöneltilen her hangi bir saldırıyı özendirmeyeceklerini ve buna yardımcı olmayacaklarını belirtiyorlardı. Sözleşmeye ekli protokollerden birincisi sınırı ayrıntılarıyla belirirken iki numaralı protokol suçluların iadesini düzenliyordu. 1930'da imzalanan protokolle Türkiye-Suriye sınırı kesin olarak belirlenecekti.⁴⁵

1926 sözleşmesinin imzalanmasından sonra iyileşen Türk-Fransız ilişkileri Sancak'ta yaşayan Türklerin durumlarının düzelmesine de olanak sağladı. Bu dönemde, Sancaklı Türkler Ankara'yı yakından takip etmeye, Türkiye'deki tüm reformları uygulamaya başladılar. Kısa süre içinde Halk Partisi'ni kurarak örgütlenmelerini daha disiplinli biçimde gerçekleştirdiler. Bu gelişmeler Fransız yönetimi tarafından da destekleniyordu. Çünkü Fransa kendi yönetimine muhalefet eden Şam'a karşı Sancak'ı bir koz olarak kullanmayı düşünüyordu. Ancak, beklentileri gerçekleşmedi. 1930 yılında İngiltere'nin manda yönetiminin sona erdirerek Irak'a bağımsızlık vermesi Suriye Araplarını harekete geçirince, Sancaklı Türkler arasında da milliyetçi istemler arttı. Nitekim, 14 Mayıs 1930 tarihli Suriye Anayasasına Sancak'ın özel rejimine ilişkin hükümler kondu; böylece hem Sancak Türkleri tatmin edildi, hem de Suriye Araplarına Sancak'ın özel konumu hatırlatılarak gözdağı verilmiş oldu.

⁴⁴ Edward Weisband, "The Sanjak of Alexandretta 1920-1939: A Case Study", *Near Eastern Round Table* 1967-1968, Ed., R. Bayly Winder, New York, 1969, s. 158-157.

⁴⁵ Lozan Antlaşması için bkz: Treaty of Lausanne, July 24, 1923, Part I, Section II, Articles 30-33; Lawrence Martin, *The Treaties of Peace 1919-1923*, The Law Exchange, Clark, New Jersey, 2007, c.II, s. 969, Türk-Fransız antlaşmaları için bkz: İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasi Antlaşmaları*, cilt I, 1920-1945, TTK Yay., Ankara, 1989, s. 379-380.

9 Eylül 1936'da Fransa'daki Sosyalist Hükümet Suriye ile bir antlaşma yaptı. Bu antlaşmaya göre Suriye üç sene sonra bağımsız olacaktı. Bu durum neticesinde Sancak'ın geleceği Fransa ve Türkiye arasında tekrar tartışma konusu oldu. 1936 yılının ekim ayında Türkiye Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, Cenevre'de Fransa Devlet Bakanı'na Sancak'a yerel bağımsızlık şekli verilmesi için, Türk ve Fransız temsilcileri arasında en kısa sürede Paris'te müzakerelere başlanmasını teklif etti. Türkiye Sancak'ın bağımsız olmasını istiyor ve iddialarını şunlara dayandırıyor; Sancak'ın nüfusunun ekseriyeti Türk olduğu için burası bağımsız Suriye devletinin bir parçası olamazdı. Kaldı ki, 1921 ve 1926 Türk-Fransız antlaşmalarına göre, Fransa'nın Lübnan'a yaptığı gibi Sancak'a da bağımsız statüsünün verilmesi gerekiyordu. Fransa ise iki devlet arasında yapılan antlaşmaların Sancak'a özel bir yönetim temin ettiğini ancak bağımsızlık vermediğini iddia ediyordu.⁴⁶

1936 yılının Kasım ayının sonunda, Fransa konunun Milletler Cemiyeti'ne havale edilmesini Türkiye'ye teklif etti. Türkiye'nin bu teklifi kabul etmesi üzerine Sancak meselesi 14-16 Aralık 1936 tarihleri arasında Milletler Cemiyetinde görüldü. 16 Aralık 1936'da kabule edilen bir öneriye göre, Ocak ayında görülmesine karar verilen Sancak meselesine bir çözüm bulabilmek için Sancak'a üç tarafsız gözlemcinin gönderilmesine karar verildi. Ancak bu tedbirler Türkiye tarafından pek hoş karşılanmadı.

Nihayet Milletler Cemiyeti Sancak ile ilgili olarak 27 Ocak 1937 tarihli kararı aldı. Bu karara göre; Sancak içişlerinde bağımsız, fakat dışişlerinde bazı şartlarda Suriye'ye bağımlı "ayrı bir varlık" olacaktı. Resmî dil Türkçe olacak, ordusu bulunmayacaktı. Sancak için bir anayasa ve statü hazırlanacak, bunlar Milletler Cemiyeti Konseyi'nin kararı ile yürürlüğe girecek ve uygulamasını Fransız vatandaşı bir delege temin edecekti. Sancak'ın toprak bütünlüğü Türkiye ile Fransa arasında yapılacak bir anlaşma ile teminat altına alınacaktı.⁴⁷

Yaşanan bu gelişmeler Ermeniler tarafından endişeyle karşılandı. Çünkü Ermeniler geçmişin acı hatıralarından ötürü Türk idaresindeki bir Sancak'ta yaşamak istemiyorlardı. Türkiye'nin Sancak meselesinde elde ettiği başarılar Ermenileri Arap milliyetçiler ile iş birliğine sevk etti. İki gurubun da tek gayesi Sancak'ı bağımsız Suriye ile birleştirmekti. Bölgede aktif olan Hınçak ve Daşnak partilerinin yanında Antakya'da yerel olarak faaliyet gösteren bazı Ermeni gruplar

⁴⁶ Ahmet Özgiray, *Türk-Fransız Siyasi İlişkileri 1930-1938*, Tarih İncelemeleri Dergisi, 1994, say., IX, s. 31-47, Wesiband, a.g.m., s. 174-175.

⁴⁷ Sarıay, a.g.m., s. 8.

da Arap milliyetçileri ile beraber Türkiye'ye karşı hareke geçti. Bunlardan biri Antakya'da faaliyet gösteren Dr. Matosyan öncülüğündeki bir gruptu. Bu grup Sancak'ın Suriye ile birleşmesini savunan Arap Usba hareketiyle işbirliği yaptı.⁴⁸ İki grup sıklıkla Türkiye aleyhinde propaganda faaliyetlerinde bulunarak Arapları Türkiye'ye karşı kıskırttı.⁴⁹ Antakya ve Reyhanlı'daki Türk köyleri Dörtayak ve Şarkıayrancı Usbacılar tarafından basıldı, Türklerden yaralanan ve ölenler oldu.⁵⁰ Sancak'taki Ermeniler bu çatışmalara sırasında tarafsız kalmaya özen gösterdi. Araplar Ermenilerin çatışmalara girmemesinden memnun iken Türk tarafı şimdilik bu konuda yorum yapmamaya özen gösteriyordu.⁵¹

Bir süre sonra Türk Hükümeti Usbacıların ve Daşnakların propaganda faaliyetlerine karşılık kendi propaganda faaliyetlerini başlattı. Ermenileri kendi yanına çekmek isteyen Türkiye hükümeti halktan ve yerel yetkililerden Milletler Cemiyeti'nin verdiği karar için Hatay ve İskenderun'da düzenlenecek mitinglerde Ermenilerden dostane söz edilmesini istedi.⁵² Hatta bazı Türk gazetelerinde Ermeniler ile Türklerin soy bakımından aynı ırktan geldiği, aralarında etnik akrabalık olduğu, hatta Atatürk'ün yaptırdığı ilmi araştırmalarla Ermenilerin aslında Türk olduklarının ispatlandığı haberleri boy gösterdi.⁵³ Tayfur Sökmen dahi Hatay'da yaptığı mitinglerde Ermeniler ile Türklerin aynı soydan gediklerini ifade etti.⁵⁴

Türk hükümetinin bu faaliyetlerinin arkasında yatan neden Fransızların Ermenileri silahlandırıp, onlardan silahlı çeteler oluşturma girişimleri idi. Fransızların talebi üzerine Suriye ve Lübnan'dan gelen Hıncak ve Daşnak partilerinin ileri gelenleri Sancak'taki Ermenileri Fransız politikası istikametinde yönlendirmekle görevlendirilmişti.⁵⁵

Aynı yıl Fransa, Suriye ile yaptığı bağımsızlık antlaşması gereği 14 Kasım'da Sancak genelinde seçim çalışmalarını başlattı. Ancak Türk nüfusun büyük bir ço-

⁴⁸ Dalal Arsuzi-Elamir, *Arabischer Nationalismus in Syrien*, Lit Verlag Münster, London, 2003, s. 108, Ayrıca bkz: *Cumhuriyet*, 1 Haziran 1938.

⁴⁹ *BCA. (030.10.00.225). 515.25.*

⁵⁰ *Cumhuriyet*, 1 Haziran 1938.

⁵¹ *Hayrenik Amsakir*, Mart 1938, cilt 16, sayı 5, s. 161-162 ve Haziran 1938, cilt 16, sayı 8, s. 174.

⁵² Sarımay, a.g.m., s. 8, *Son Posta*, 25 Ağustos 1938.

⁵³ *FO 371/21915 /No: E4624/1528/89* İstanbul İngiliz konsolosluğunda Percy Loraine'in İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nda M.W. Baxter'a 29 Temmuz 1938, Ayrıca bkz: *Cumhuriyet*, 1 Haziran 1938 Yunus Nadi'nin haberi.

⁵⁴ *Hayrenik Amsakir*, Kasım 1938, cilt 17, sayı 1, s. 166-167.

⁵⁵ *FO 371/21915 /No: E4625/1528/89* İstanbul İngiliz konsolosluğunda P. Scrivener'dan İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nda S. Gaselee'ye 30 Temmuz 1938.

ğunluğu bu seçimlere, seçimlerin Antakya'yı Suriye'nin bir parçası olarak görenlerin amacına hizmet ettiği gerekçesiyle katılmadı.⁵⁶

III. Sancak'ın El Değiştirmesi ve Göçün Başlaması

Sancak Ermenilerinin Suriye'ye ve Lübnan'a toplu göçleri 1938 yılının yazında Türk ordusunun İskenderun'a girmesi ile başladı. Temmuz 1938 tarihli Türk-Fransız antlaşması gereği Türk askeri birlikleri 3 Temmuz'dan itibaren Sancak topraklarına girdi. Daha sonra 22 Temmuz 1938 tarihinde Milletler Cemiyeti Seçim Komisyonu'nun bıraktığı yerden seçimlere devam edilmesine karar verdi. 1 Ağustos 1938 günü tamamlanan birinci derecede seçmen yazımına göre, Türk cemaatine 35.847, Alevi cemaatine 11.319, Ermeni cemaatine 5.504, Arap cemaatine 1845, Rum Ortodoks cemaatine 2098 ve diğer cemaatlere 359 kişi kayıt yaptırdı. Elde edilen sonuçlara göre Sancak'ın toplam 40 milletvekilliği cemaatlere, 22 Türk, 9 Alevi, 5 Ermeni, 2 Arap, 2 Ortodoks-Rum olmak üzere paylaştırıldı.⁵⁷

Sancak'ta yaşanan ve Türkiye'nin lehine olan bu gelişmeler Ermenilerce pek hoş karşılanmadı. Ermeniler bu gelişmeler akabinde Sancak'ı terk etmeye başladılar.⁵⁸ Zira Ermeniler hükümette Türklerin çoğunlukta olduğu bir Sancak'ta yaşamak istemiyorlardı.⁵⁹ Yukarıda ifade ettiğimiz üzere Sancak Ermenilerinin Suriye'ye ve Lübnan'a toplu göçleri 1938 yılının yazında Türk ordusunun İskenderun'a girmesi ile başladı. Türklerin Sancak'a girdiği haberleri duyulunca Ermeniler arasında büyük bir panik yaşandı. Kırıkhan, Reyhaniye ve İskenderun'dan birçok aile Halep, Kesap ve Musa Dağ bölgelerine göç etti. O sıralar Milletler Cemiyeti adına Suriye ve Lübnan'daki Ermeni mülteciler için görev yapan Monsieur Burnier'e göre göç eden aile miktarı 700 civarındaydı. Bunların 150-200 kadarı Lübnan'a vardı. Geri kalanlar aynı miktarlarda olmak üzere Kesap ve Musa Dağ bölgelerine geçti. Ancak bu ilk göç sadece Kırıkhan, Reyhaniye ve İskenderun şehirlerinin merkezinde yaşayan Ermenileri etkiledi. Bu yerleşim yerlerindeki Ermeni nüfusun yaklaşık yarısı göç etmişti ancak kırsalda yaşayanlar bu göçe dahil

⁵⁶ Tayfur Sökmen, *Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar*, Yenigün Haber Ajansı AŞ., Ankara 1999, s. 91-92.

⁵⁷ *BCA. (030.10.00.224). 512.28.*

⁵⁸ *Hayrenik Amsakir*, Temmuz 1938, cilt 16, sayı 9, s. 162.

⁵⁹ *FO 371/21915 / No: E4533/1528/89*, Canterbury Başpiskoposu Lambeth Palace'dan Dışişleri Bakanlığı'nda R.A. Butler'a 28 Temmuz 1938, *FO 21915 / No:34* Halep İngiliz Konsolosu A.W. Davis'ten Dışişleri Bakanlığı'na, 15 Ağustos 1938. Bazı Ermenice kaynaklar da Ermenilerin 1938 yılının son aylarında göç etmeye başladığını doğrulamaktadır. Bkz: *Huşamadyan Musa Leran*, Edit., Musa Kuşakçıyan- Boğos Maduryan, Hradaragutyun Cebel Musayi Hayrengis Miyutyun, Beyrut, 1970, s., 497-510. (Ermenice: Musa Dağ Hatura Kitabı, Musa Dağ Ermenileri Derneği tarafından yayınlanmıştır) ayrıca bkz: Bayramyan, *a.g.e.*, s. 154-155.

olmamıştı. Burnier'e göre bu göçün temel nedeni Sancak Ermenilerinin iki yıldan beri muzdarip oldukları ekonomik sıkıntı idi. Ermeniler Türkler ve Fransızlar arasındaki görüşmeler başlamadan önce de bu ekonomik sıkıntılar yüzünden göç ederek geçimlerini daha kolay sağlayabilecekleri bir yere gitmeyi düşünüyorlardı. Göç edenlerden, Halep'e varanlar iş bulmakta zorlanıyordu ancak Lübnan'a varanlar hasat işlerinde ve Fransız manda yönetiminin yaptırdığı bazı işlerde işçi olarak çalışma fırsatı bulmuştu. Yine Burnier'e göre bu dönemde göç edenlerin çoğu yaz mevsiminin sona ermesinden sonra Sancak'a geri dönmüştü.⁶⁰

Ancak İngiliz arşivlerinde bulunan ve Halep İngiliz konsolosu A. W. Davis tarafından dışişlerine gönderilen 6 Ağustos 1938 tarihli başka bir raporda, Davis Sancak'tan göç edip Halep'e varan Ermeni aileler için İskenderun'dan 342, Kırıkhan'dan 313, Reyhaniye 'den 63, Soğuk Su'dan 18 ve Antakya, Kesap ve Bitias'dan 12 olmak üzere toplam 748 aile rakamını vermektedir. Yine aynı belgede bu ailelerden 75'inin Halep'te kaldığı, geri kalan 673 ailenin ise Lübnan'a geçtiği ve geçimlerini sağlamakta oldukça zorlandıkları belirtilmektedir.⁶¹

Bu duruma göre 1938 yılı Ağustos ayına kadar Sancak'tan Suriye'ye geçen Ermeni nüfusu 375 kişi kadardır. Lübnan'a geçenler ise 3.300 civarındadır. Döneme ait Ermenice süreli yayınlar ise bu dönemde Sancak'tan ayrılan Ermeni nüfus miktarını 10.000 olarak vermektedir.⁶²

Tablo 9: 1938 Yılında Sancak'tan Halep'e Göç Eden Aile Miktarı

İskenderun	342
Kırıkhan	313
Reyhaniye	63
Soğuksu	18
Antakya-Kesap-Bitias	12
Toplam	748

Kaynak: FO 371/21915 / No: E5077/5.3.1

⁶⁰ FO 371/21915 / No: E5077/5.3.1 Beyrut İngiliz konsolosu F. W. Furlonge' Halep İngiliz konsolosu A. W. Davis'e 11 Ağustos 1938, Ek 2; Milletler Cemiyeti mültecilere yardım komisyonu Nansen Office temsilcisi Monsieur Burnier ile yaptığı 11 Ağustos 1938 tarihli görüşme.

⁶¹ FO 371/21915 / No: E5048/1528/89, Halep İngiliz konsolosu A. W. Davis'ten Dışişleri Bakanlığı'na, 6 Ağustos 1938.

⁶² Mayıs 1939 tarihli Ermenice gazete Hayrenik Amsakir'e göre Mayıs ayına kadar göç edenlerin miktarı 12,000'di. 30,000 Ermeni nüfusa sahip Sancak'ta o tarihten sonra kalan Ermeni miktarı 18,000'di. Bkz: *Hayrenik Amsakir*, Mayıs 1939, cilt 17, no: 7, s. 172, ayrıca bkz: *Hayrenik Amsakir*, Ağustos 1939, cilt 17, no: 10, s. 163.

1938 yılında Lübnan ve Suriye göç edenler henüz geri dönmeye başlamışken Türkiye ve Fransa arasındaki yeni görüşmeler Ermenileri bir kez daha göçe sevk etti. Önce bağımsız Hatay Devleti'nin kurulması isteyen ve bunda başarılı olan Türkiye Avrupa'da yaşanan bazı siyasi gelişmelerden dolayı zor günler yaşayan Fransa'ya karşı baskılarını arttırdı. Çünkü 15 Mart 1939'da Almanya Çekoslovakya'yı, İtalya da 7 Nisan 1939'da Arnavutluk'u işgal ederek Avrupa'da siyasi dengeleri kökünden sarsmıştı. II. Dünya Savaşı'nın eşiğine gelindiğinin farkında olan Fransa Türkiye'nin Hatay konusundaki isteklerini kabul etmek zorunda kaldı.

Nitekim aynı tarihlerde İtalya'nın Arnavutluk'u işgal etmesinin ardından Türk-İngiliz ittifak görüşmeleri başlayınca Fransa'da bu görüşmelere katılmak istedi ancak Türkiye, Hatay meselesi halledilmedikçe Fransa'nın katılmasına razı olmadı ve sadece gelişmeler konusunda Fransa'ya bilgi verilmesini kabul etti. Türk-İngiliz görüşmeleri sonunda 1939 Türk-İngiliz-Fransız ittifakına temel teşkil edecek olan ortak demeç 12 Mayıs 1939'da açıklanınca, ortak demeç ile ilan edilen Türk-İngiliz ittifakının üçlü olmasını isteyen Fransa, Türkiye'nin Hatay konusundaki isteklerini kabul etmek zorunda kaldı. Bunun üzerine 23 Haziran 1939 tarihinde Türkiye ile Fransa arasında, Paris'te Türk-İngiliz ortak demecinin aynısı, aynı gün Ankara'da da Hatay'ın Türkiye'ye bırakılmasına ilişkin anlaşma imzalandı.⁶³

Bu anlaşma ile Milletler Cemiyeti sınır komisyonunun 19 Mayıs 1939 tarihinde belirlediği Hatay Devleti sınırları Türkiye-Suriye sınırı olarak kabul edildi. Ayrıca Türkiye, Suriye'nin toprak bütünlüğüne saygı gösterecek, içişlerine karışmayacaktı. Fransız askerleri de bir ay içinde Hatay'ı terk edecek, isteyen Hatay Devleti vatandaşları, ülke değişikliği sebebiyle altı ay içinde Suriye ve Lübnan vatanı olabilecekleri.

1. Göçün Nedenleri

Bu gelişmelerden sonra Hatay Valiliğinin Hatay'da yaşayan herkese eşit muamele yapılacağına dair açıklamasına rağmen Hatay, Kırkhan, İskenderun, Reyhaniye ve Musa Dağ'da yaşayan Ermenilerin neredeyse hepsi Suriye ve Lübnan'a göç etti.⁶⁴ Fransızlar başta bu göçe karşı çıksa da daha sonra bizzat kendileri göçü organize ederek nakil için gerekleri masrafları ödedi.⁶⁵

⁶³ Sannay, a.g.m., s. 12.

⁶⁴ *BCA. (030.10.00.225). 515.26.* Türk Hükümetini Ermenilerin can ve malların korunması ve onlara zarar vereceklerin şiddetle cezalandırılacaklarına dair İngiliz konsolos raporları için bkz: *FO 371/21915 / No: E4963/1528/89, FO 371/21915 / No: E6985/1528/89, FO 371/21915 / No: E5048/1528/89.*

⁶⁵ *El-Ermen, EL Bahs En Melce' 1917-1939*, Ed., Raymond Kevorkian, Levon Nordiguan,

Türk Hükümetince hazırlanan bir rapora göre Ermenilerin göç etme nedenleri⁶⁶;

Göçün umumi olmasını sağlayarak tehcirin Türk Hükümetine karşı bir protesto mahiyetine bürünmesini isteyen Komitacı Ermenilerin yaptıkları tahrik ve tehditler

Ermenilere Suriye'de ihtiyaç duyan Fransızların göçü teşviki

Bağımsız Hatay Devleti idarecilerinin kötü idaresi

Suriye'deki ucuzluk

Maziye ait korkular ve düşmanlıklar

olarak sıralanmış ancak göç eden Ermenilerin miktarı hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir.

Suriye'deki ucuzluk maddesi dışında yukarıda sıralanan nedenlerin tümüne katılmak mümkündür. Zira daha önce ifade ettiğimiz üzere o yıllarda Suriye ve Lübnan ekonomik sıkıntı içinde boğuşmakta, fakirlikten bıkan halk Ermeni mültecilerin sınır dışı edilmesini dahi talep etmekteydi.⁶⁷ Kanaatimizce Suriye ve Lübnan'ı Ermeniler için cazip kılan şey buradaki ucuzluk değil, o yıllarda Milletler Cemiyeti'ne bağlı mültecilere yardım komisyonu Nansen Office'in, Ulusal Ermeni Birliği'nin (Armenian General Benevolent Union), Ermeni Hemşehri Derneklerinin ve birçok misyoner yardım kuruluşlarının 1915 tehcirinden beri Suriye ve Lübnan'daki kamplarda yaşayan Ermenilere yaptığı yardımlarıdır. Bu yardımlar neticesinde Beyrut'ta Burc Hammud, Halep'te Süleymaniye gibi sadece Ermenilerin yaşadığı merkezler oluşmuştu. Fransızların kendilerine sağladığı imkanlar neticesinde Ermeniler, bu bölgelerde kendilerine ait okul ve kiliselerle ekonomik

Vahe Tachjian, Menşurat Camiet Kuds Yusuf, Beyrut, 2010, s. 181. (Arapça: Ermeniler, Bir Sığınak Arayışı 1917-1939, St. Joesph Üniversitesi Yay.)

⁶⁶ BCA. (030.10.00.225). 515.26.

⁶⁷ 1922 yılında Arap milliyetçileri tarafından Fransızlara karşı oluşturulan *Kırmızı El* isimli bir örgüt Eylül ayında üzerinde örgütün sembolü olan kırmızı bir el bulunan bir bildiriye her tarafa asar. Bildiride sayıları 30,000 olan Ermeni mülteciler ekonomik sıkıntılıların sebebi olarak görülüyor ve Fransızlardan bunların Halep sınırları dışına çıkarılmaları isteniyordu. Bkz: NARA, RG 84, 800/3049, Halep Amerikan Konsolosu J. Jackson'dan Beyrut Amerikan Konsolosu Paul Knabenshue'ya, 29 Eylül 1922. Beyrut'ta da durum Halep'tekinden pek farklı değildi. 1926 yılında yaşandı Beyrut'taki Ermeni mülteci kamplarının hijyen koşullarını hiçe saydığını ve bu durumun yakında Beyrut'ta bir salgına sebep olacağını düşünen bir Müslüman milletvekili senato toplanularının birinde Ermenilerin Beyrut'un dışına çıkarılmasını talep ediyordu. Bkz: FO 371/4000/A.No. 59, Beyrut İngiliz Büyükelçisi Sir E. L. Spears'dan dış işleri bakanı Rt. Hon. Anthony Eden'e, Lübnan Ermenileri Raporu, 29 Haziran 1944.

açıdan olmasa da politik açıdan rahat ve güvenli bir yaşam sürüyordu. Beyrut ve Halep'teki bu rahatlık Sancak Ermenilerinin göç etme nedenlerinden biriydi.

Ermenilerin göç etmen nedenlerinden biri de zorunlu askerlik hizmetine tabi olacak olmalarıydı. Zira 1 Ocak 1940'tan itibaren Hatay'da da zorunlu askerlik kanunu yürürlüğe girecekti.⁶⁸

2. Göçün Başlaması

23 Haziran 1939 tarihli Türk-Fransız antlaşmasının ardından Ermenilerin göç etmek ve Lübnan ya da Suriye vatandaşlığını almak istediğini gören Beyrut'taki Fransız yüksek Komiserliği Ermenilerin göçünü düzenlemek üzere Albay Collet'i tayin etti. Fransızların planına göre Ermeniler ilk önce geçici olarak Basit ve Tartus'taki kamplara yerleştirilecekti. Göç masrafları için aile reisine 500, ailenin yetişkin üyelerine 300 ve çocuklara ise 200 frank para yardımı yapılacaktı.⁶⁹ Ayrıca Lübnan'da göç edeceklerin bir kısmını yerleştirmek için Fransız Yüksek Komiserliği tarafından 10 bin dekar arazi satın alınmıştı.⁷⁰ Fransız Yüksek Komiserliği başlangıçta her aileye kalıcı olarak iskan etmesi için arazi sağlanacağını dahi duyurmuştu.⁷¹

Türkiye ile 23 Haziran'da imzalanan antlaşma gereği Fransız askerlerin bir ay içinde Hatay topraklarını terk etmeleri gerekiyordu. Dolayısı ile Albay Colonel'in göç işini bir ay içinde bitirmesi gerekiyordu. Fransız Yüksek Komiserliğince hazırlanan talimatnameye göre her göçmen Fransız makamlarınca verilen kimlik kartına, sınırı geçmek için bir izin belgesine ve Suriye veya Lübnan vatandaşlığına geçmek istediğini ifade eden dilekçeye sahip olmalıydı.

Aynı talimatnameye göre göçün düzenli olması için Sancak, Cebel Musa, Amik Ovası, İskenderun ve Antakya olmak üzere 4 bölgeye ayrılmış ve her sektöre göç işi ile ilgilenmek üzere bir Fransız asker veya idareci atanmıştı.⁷²

a) Musa Dağ (Cebel Musa): Burada göçten sorumlu kişi Fransız Yüksek Komiserliğine bağlı Antakya Özel Servisi müfettişi Yüzbaşı Gacon'du.⁷³ Musa-

⁶⁸ FO 371/23302 / No:E5503/5132/44, Halep İngiliz konsolosu A. W. Davis'ten Dışişleri Bakanlığı'na, 27 Temmuz 1939.

⁶⁹ FO 371/21915 / No:E5132/5132/44, Halep İngiliz konsolosu A. W. Davis'ten Dışişleri Bakanlığı'na, 10 Temmuz 1939. Hayrenik Amsakir'deki haber de bu yardım işini doğrulamaktadır. Ancak Hayrenik'e göre para yardımı sadece çok fakir ailelere verilecekti. bkz: *Hayrenik Amsakir*, Temmuz, 1939, cilt 17, no: 9, s. 175.

⁷⁰ *Hayrenik Amsakir*, Haziran 1939, cilt 17, no: 8, s. 168-169.

⁷¹ *Hayrenik Amsakir*, Temmuz 1939, cilt 17, no: 9, s. 175.

⁷² *El-Ermen*, ..., s. 179.

⁷³ *El-Ermen*, ..., s. 179.

dağ'dan yaklaşık 4.000 kişi deniz yoluyla Bedrusiye'ye, 2.500 kişide kara yoluyla Kesab'a taşındı.⁷⁴ Burada göç 15 Temmuz'da başladı ve 21 Temmuz'da sona erdi.

b) Amik Ovası: Burada göçten sorumlu kişi Antakya Özel Servisi müfettişi Üstteğmen Lohéac'tı. Amik Ovası belgesinde bulunan Abdal Höyük, Reyhaniye, Hayaşın ve Kırkhan kasabalarından göç eden ailelerin miktarı, bu ailelere ait hayvan ve yük miktarı aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 10. Amik Ovasındaki Köylerden Göç Eden Kişi, Yük ve Hayvan Miktarı

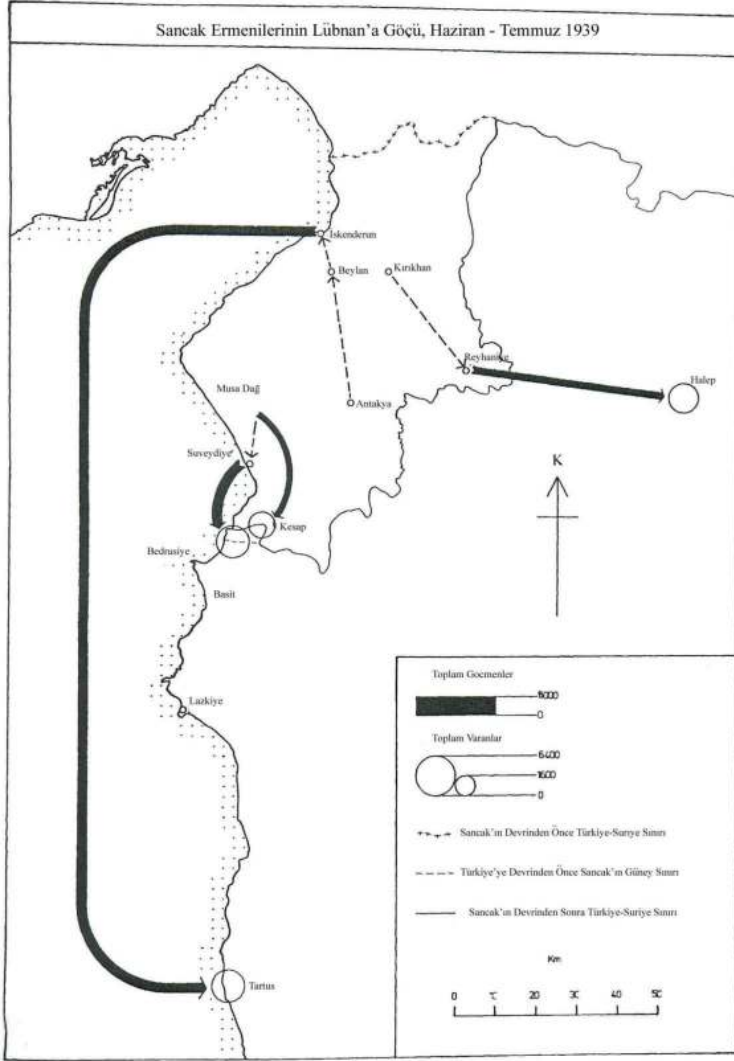
	Aile	Kişi	Yük	Hayvan
Kırkhan	339	1638	270 ton	Yok
Hayaşın	55	217	85 ton	229
Abdal Höyük	15	84	21 ton	33
Reyhanlı	71	180	28 ton	3
Toplam	480	2119	404	265

Buradaki göç Fransızların nezaretinde 17 Temmuz'da başladı. Kırkhan'dan ayın 17'sinde 120 aile, ayın 18'inde 120 aile ve ayın 19'unda 99 aile taşındı. Bu aileleri taşımak için 40 kamyon kullanıldı. Her kamyonla ortalama 3 aile bindirildi.

20 Temmuz'da Hayaşın, Abdal Höyük ve Reyhanlı'daki Ermeni aileler taşındı. Hayaşın'dekiler için 27 kamyon, Reyhaniye'dekiler için 12 kamyon ve Abdal Höyük'teki aileler için 1 kamyon kiralandı. Kamyonların ücreti Lazkiye Fransız Delagasyonu tarafından ödendi. Kamyonlarla taşınan aileler günümüzde Cilve Gözü sınır kapısı olan Bab-el Hava sınırında Halep'ten gelen başka kamyonlara bindirilip gidecekleri yerlere gönderildi.

Hayaşın, Abdal Höyük ve Reyhaniye'den göç eden ailelere ait hayvanlar 19 Temmuz'da çobanlarla birlikte Bab-el Sınır Kapısı'na ulaşarak burada Halep'ten gelen Fransızlarca görevlendirilmiş çobanlara teslim edildi.

⁷⁴ FO 371/23302 / No:E5503/5132/44, Halep İngiliz konsoloslu A. W. Davis'ten Dışişleri Bakanlığı'na, 27 Temmuz 1939.

c) İskenderun: Buradaki göç operasyonu konsolos müfettişi Mentque tarafından idare edildi. İskenderun ve bağlı kasabalardan göç ettirilen Ermeni aile miktarı ve bu ailelere ait yük ve hayvan miktarı aşağıdaki tabloda verilmiştir.⁷⁵

⁷⁵ *El-Ermen*, ..., s. 180, ayrıca FO 371/23302 / No:E5503/5132/44.

Tablo 11. İskenderun Bölgesinden Göç Eden Kişi, Yük ve Hayvan Miktarı

İskenderun	Aile	Kişi	Yük	Hayvan
Kozan grubu	10	37	6 ton	36
Maraş grubu	61	262	31 ton	103
Fartisli grubu	65	254	40 ton	266
Antep grubu	18	72	10 ton	6
Adana grubu	16	62	5 ton	1
Hasan Beyli-Bahçe grubu	65	267	34 ton	35
Kayseri grubu	29	90	11 ton	-
Saimbeyli grubu	31	140	24 ton	7
Dörtyol grubu	254	1.028	156 ton	41
İskenderun grubu	200	797	100 ton	20
Soğuk Oluk	95	423	57 ton	340
Beylan	125	575	70 ton	145
Atık	29	138	17 ton	436
Nergizlik	29	149	19 ton	70
Toplam	1.007	4.294	580 ton	1.416

Beylan, Soğuk Oluk, Atık ve Nergizli kasabalarından göç eden aileler kendi taşınma masraflarını kendileri karşıladılar.⁷⁶ Aileler ve onlara ait eşyalar 20 Temmuz'da İskenderun limanından Tartus'a gitmek üzere gemiye bindiler.

İskenderun, Kayseri ve Saimbeyli (Haçin) gurubu 17 Temmuz'da, 19 Temmuz'da Dörtyol grubu yola çıktı. Deniz yolu ile göç edeceklerden Kozan, Maraş, Fartisli, Antep, Adana, Hasanbeyli, Bahçe ve Nergizlik grupları 21 Temmuz'da ilk gemiye bindirilirken, Soğuk Oluk, Beylan ve Atık grubuna dahil olanlar ikinci gemiye bindirildi. Tüm bu taşıma işlemlerinin masrafları Fransız Yüksek Komiserliği tarafından karşılandı.

İskenderun bölgesine ait hayvan sürüleri 17 Temmuz'da Beylan'a ulaştırıldı burada Beylan, Atık, Soğuk Oluk ve Nergizlik kasabalarına ait sürülerle birleştirilerek Kavasiye, Ain Semek ve Ciliye üzerinden Kesab'a taşındı.⁷⁷

⁷⁶ FO 371/21915 / No:E5132/5132/44, Halep İngiliz konsolosu A. W. Davis'ten Dışişleri Bakanlığı'na, 10 Temmuz 1939.

⁷⁷ *El-Ermen*, ..., s. 181.

d) Antakya: Burada Ermenilerin Suriye'ye taşınmasından sorumlu olan kişi Yüzbaşı Farnier'di. Antakya bölgesinden 790 kişiye tekabül eden 82 aile 81 ton yük ile birlikte 21 ve 22 Temmuz günlerinde Suriye'ye taşındı. Taşıma için 20-30 kamyon kullanıldı. Buradan göç edenlere ait masraflar Fransız Antakya Delagasyonu tarafından karşılandı. Buradaki taşıma işi 22 Temmuz 1939'da bitirildi.

Fransızların organize ettiği göçlerde toplamda 14.000 Ermeni Sancak'tan Suriye'ye taşındı ve Fransız Yüksek Komiserliği bu göç işlemi için 5 bin frank dolayında harcama yaptı.⁷⁸ 14.000 kişinin geldikleri ve vardıkları yer şöyle idi⁷⁹;

<u>Geldiği Yer</u>	<u>Vardığı Yer</u>	<u>Kişi Sayısı</u>
Musa Dağ	Kesap	2.500
Musa Dağ	Bedrusiye	4.000
Beylan, Antakya ve İskenderun	Tartus	4,000
Reyhaniye	Halep	3.500
		+ _____
Toplam		14,000

22 Temmuz itibariyle Sancak'taki Ermenilerin Fransız mandası altındaki topraklara taşınması işi tamamlandı. İki hafta içinde Sancak Ermeni nüfusunun yüzde 90'ı Suriye sınırına geçmişti. Ermenilerin ayrıldığı her bölgede birkaç aile ekinlerin hasadı ve kendisi ve komşularının mallarına göz kulak olmak için geride kalmıştı. Musa Dağ'ın altı farklı köyünde kalan yaklaşık 30 aile daha sonra Türk hükümeti tarafından bir araya toplanıp Vakıflı köyünü oluşturdu.⁸⁰

Halep'e varan Kırıkhan, Reyhaniye ve Hayaşından 3.000 Ermeni ilk olarak yaz dönemi olduğu için kapalı olan okul binalarına ve kilise avlularına yerleştirildi. Burada kısa bir süre kaldıktan sonra Beyrut'a sevk edildi. Göç edenlerin toplandığı bir diğer merkez Trablus ve Lazkiye şehirlerinin ortasında bulunan Tartus'tu. Buraya İskenderun merkezi ile Atik, Beylan, Soğuk Oluk ve Nergizli köylerinden taşınan 4.000 kişi getirildi. Burada iki hafta kaldıktan sonra onlar da Beyrut'a nak-

⁷⁸ FO 371/21915 / No:E5132/5132/44, Halep İngiliz konsolosu A. W. Davis'tin Beyrut Fransız Yüksek Komiseri ile yaptığı görüşme, 10 Temmuz 1939.

⁷⁹ FO 371/23302 / No:E5503/5132/44, Halep İngiliz konsolosu A. W. Davis'ten Dışişleri Bakanlığı'na, 27 Temmuz 1939.

⁸⁰ FO 371/23302 / No:E5905/5132/44, Beyrut'taki Kilikya Katagığosluğunda Piskopos Yardımcısı Bedros Saradjian'dan İngiliz Dışişleri Bakanı Edward Frederick Lindley Wood'a (Viscount Halifax), 4 Ağustos 1939.

ledildi. Lazkiye'nin 55 km. kuzeyinde buluna Basit, en kalabalık grubun vardığı nokta oldu. Buraya Musa Dağ ve Suveydiye bölgelerinden taşınan 6.500 kişi getirildi. Göçebeler burada zeytin bahçelerinde kendilerinin yaptıkları kulübelerde kaldılar.⁸¹ Daha sonra Lübnan'a Beka vadisinde bulunan Ancar'a yerleştirildiler.⁸² Ermeniler buraya iskan edildiğinde burada yaşayan herhangi bir nüfus yoktu. Bir anlamda Fransızlar Ancar'ı Musadağ Ermenileri için kurdu. Fransız Komiserliği buraya çiftçi aileleri yerleştirmeyi arzu ettiğinden buraya iskanı teşvik etmek için çiftçilik yapan ailelere arazi dağıttı. Ancak ticaretle uğraşan ve şehirlere yerleşen aileler kendi başlarının çaresine kendileri bakmak durumundaydı. Çünkü Fransız Yüksek Komiserliği sadece kırsala yerleşen çiftçilere yardımda bulunacağını duyurdu.⁸³

Burada Fransızların 1921'den beri yürüttüğü ekonomik çıkar siyasetini tekrar görüyoruz. Fransızlar bu siyaseti yani Lübnan'ın savaş dolayısıyla boş kalan, tarıma elverişli arazilerine Ermenileri iskan ederek bu arazilerden ekonomik anlamda istifade etme siyasetini, ilk olarak 1921, daha sonra 1926'da denemişti. Ancak Ermenileri bir arda yaşamayı tercih ettiği için Fransızların bu girişimleri başarısız olmuştu. Ancak bu defa kırsala iskan edilenlerin çoğu Cebel Musa'dan gelen ve bahçe tarımı ile uğraşan aileler olduğu için Fransızlar istediklerini elde ettiler.⁸⁴

Netice itibarıyla ik hafta içerisinde 14.000 Ermeni yük ve hayvanları ile birlikte Sancak'ı terk etti. 1938 yılında Sancak'ı terk eden 4.000 kişi de bu rakama eklendiğinde 1938 ve 1939 yıllarında Sancak'ı terk eden Ermeni miktarı 18.000 kadar olmaktadır. Hatırlanacağı üzere Fransız resmi kaynaklarına göre 1936 yılında Sancak'taki Ermeni nüfus 24.900 kadardı. Fakat bu sayıya 7.000 Ermeni nüfusa sahip Kesab da dahildi. Sancak Türk tarafına geçtiğinde Kesab Suriye sınırlarına dahil edildi ve dolayısıyla buradaki Ermeniler göç etmedi. Kesab'taki 7.000 nüfusu Sancak'ın 1936 yılı nüfusundan çıkardığımızda 17.900 rakamını elde ederiz ki bu sayı 1938 ile 1939 yıllarında Sancak'ı terk eden Ermeni miktarına neredeyse eşit olmaktadır. Aradaki fark ise 1939 yılında Sancak'ı terk etmeyen Musadağ'daki bazı Ermeni ailelerden kaynaklanmalıdır. Yukarıda defaatle zikredildiği üzere 1939 yılında yaklaşık 30 aile Fransızların organize ettiği göçe katılmamış Musa-

⁸¹ FO 371/23302 / No:E5905/5132/44, Aynı belge.

⁸² *El-Ermen*, ..., s. 181.

⁸³ *Hayrenik Amsakir*, Ekim 1939, cilt 17, no: 12, s. 160-161.

⁸⁴ Günümüzde Beka Vadisinde, Zahle'ye bağlı bir kasaba olan Ancar 2,500 nüfusa sahiptir ve Beyrut'a 60 km mesafededir. Nüfusun neredeyse tamamı Ermenidir. Yazın yurt dışında yaşayanların gelmesiyle Ancar'ın nüfusu 3,500'e kadar çıkabilmektedir. Burada yaşayan Ermeniler genellikle tarımla uğraşmaktadır. Yeni nesil ise kuyumculuk ile uğraşmayı tercih etmektedir.

dağ'daki birkaç farklı köyde kalmayı tercih etmişti. Daha sonra bu aileler Türk hükümeti tarafından bir araya getirilerek yine aynı bölgede bulunan ve günümüzde Türkiye'nin tek Ermeni köyü olan Vakıflı köyünü oluşturmuştu.

Göç eden Ermeniler Halep, Basit ve Tartus⁸⁵'daki kamplarda birkaç hafta kaldıktan sonra Lübnan'da Beyrut, Beka Vadisi ve Ancar'a yerleştirildiler. Göç eden 14,000 Ermeni'nin yaklaşık olarak 13,000'i Lübnan topraklarına yerleştirildi. Bunun nedeni Lübnan'da Ermenilerin yerleştirilebileceği daha fazla arazinin var olmasıydı. Göç boyunca Türk hükümeti tarafından Ermenilere herhangi bir zorluk çıkarılmadı. Ermeniler taşıyabildikleri her şeyi beraberlerinde götürdüler. Taşınmaz malları ise daha sonra kendileri tarafından satılarak paraya çevrildi. Sancak'ta kalmak isteyen Ermenilerin can ve mal güvenliği sağlandı.

Sancak'tan göç tamamlanınca Lübnan'a varan mültecilerin durumu ile acilen ilgilenilmesi gerekiyordu. Zira binlerce insan çadırlarda ve meyve bahçelerinde kalıyordu. Antilias'taki Ermeni Katagığosluğu ile Fransız Manda Yönetimi bu durumu gidermek için kısa süre sonra harekete geçti. Daha önce de ifade ettiğimiz üzere Musa Dağ Ermenileri Lübnan'da Ancar'a yerleştirilmişti. Göç işlemi tamamlandıktan sonra Fransız Manda Yönetimi Ancar'da 15.000 dönüm arazi satın aldı. Musa Dağ'dan gelen Ermeni aileler 6 farklı köyden geldiği için Ancar'da da 6 köy inşa edildi ve bu köylere Musa Dağ'daki 6 Ermeni köyünün ismi verildi. Ermeni aileler Musa Dağ'da yaşadıkları köyün ismini taşıyan köylere yerleştirildi. Bir anlamda Fransızlar Ermeniler için Ancar'da bir yeni bir Musa Ler (Ler Ermenice dağ demektir) inşa etti. Yeni Musa Dağ'da Ermeni aileler için bir oda ve bir mutfaktan oluşan çimento evler de Fransız Yüksek Komiserliği tarafından inşa edildi. Toplam 1,200 ve inşa edilmesi planlanıyordu ve Ocak 1940'da 40 evin inşaatı bitmişti.⁸⁶

Sancak'tan gelen Ermenilerin kalıcı olarak yerleştirildiği bir diğer yer ise Beyrut'a yakın bir mesafede bulunan Rasul Ayn bölgesiydi. Deniz kenarında olan Rasul Ayn'a çoğunlukla İskenderun ve Antakya şehirlerinden gelen ve geçimini işçilik ve zanaatkarlık ile sağlayan 280 aile yerleştirildi. Buradaki ailelere Fransızlar herhangi bir yardımda bulunmadılar, başta Ermeni yardım kuruluşlarını ve kilisenin yardımını alan bu aileler zamanla Beyrut'taki iş olanaklarından faydalanarak hayata tutunmayı başardılar.

⁸⁵ Suriye'nin batısında bir liman kentidir. Akdeniz kıyısında, Ervad Adasının (*cezire*) karşısında yer alır. Aynı adı taşıyan Tartus ilinin merkezidir.

⁸⁶ *Hayrenik Amsakir*, Şubat 1940, cilt 18, no: 4, s. 175.

Sonuç

Fransızların 1921 yılında Anadolu'da işgal ettikleri şehirlerden çekilmelerinin ardından bu şehirlerde yaşayan Ermeni nüfus onlarla birlikte Suriye topraklarına göç etti. Göçün yaşanmasında, işgal sırasında Fransızlara yardım eden Ermenilerin artık Türklerle yaşayamayacaklarını düşünmeleri kadar Fransızların da onları göçe teşvik etmesi etkili oldu. Çünkü Fransızlar bir yandan hem I. Dünya Savaşında hem de Urfa, Antep, Maraş ve Adana'nın işgali sırasında kendilerine her türlü yardımı gösteren Ermenilere karşı kendilerini borçlu hissediyor hem de manda idaresine aldığı Suriye ve Lübnan'da insan gücüne ihtiyaç duyuyordu. Suriye ve Lübnan'da I. Dünya Savaşı sırasında, savaş ve kıtlık nedeniyle bir çok insan hayatını kaybetmiş, tarım arazilerini işleyecek insan gücü kalmamıştı. Ermeniler Fransızlar için ideal insan gücünü oluşturuyordu.

1921 yılında Fransızların Maraş, Urfa ve Antep'i terk etmesinin ardından bu şehirlerde yaşayan Ermenilerden bir kısmı o dönem hâlâ Fransız işgali altında bulunan Adana ve İskenderun Sancağı'na göç etti. İlk etapta diğer illerden Sancak'a göç eden Ermeni miktarı 5.000 dolayında iken sonraki yıllarda Fransızların Halep'teki mülteci kamplarına artık sığmayan Ermenileri Sancak'a taşımasıyla Sancak'ın Ermeni nüfusu hızla arttı. Öyle ki, I. Dünya Savaşı başlamadan önce 7.000 civarında olan Sancak'taki Ermeni nüfusu 1926'da 10.000'e yükseldi. Daha sonra Fransızlar, Sancak'ın idari sınırlarını Suriye doğru genişleterek Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Kesab'ı da Sancak'a dâhil etti. Bunda maksat kâhır ekseriyeti oluşturan Türk nüfusu Arap ve Ermeni nüfus içinde azaltmaktı. 1926 yılında Milletler Cemiyeti'ne başvuran Fransa, manda idaresi altında bulundurduğu Suriye ve Lübnan topraklarındaki Ermeni mülteciler için kamplardan kurtarılıp kalıcı konutlara yerleştirilmesi, zanaatkârlara iş yeri, çiftçilere de işleyebilecekleri toprak verilmesi için yardım talebinde bulundu. Milletler Cemiyeti'nin bu talebi kabul etmesiyle Fridtjof Nansen başkanlığındaki Komisyon 1927 Fransız mandası altındaki topraklarda bulunan Ermenilere yardım projesini başlattı. Sekiz yıl devam projede Suriye ve Lübnan topraklarındaki 40.000'in üzerinde Ermeni mülteciye yardım edildi. Kimine konut sağlandı, kimine işyeri kimine işlemesi için toprak. Projenin ilk başladığı yer olan Sancak'ta 1936 yılına kadar 10.000'den fazla Ermeni nüfus kırsal alanda ve şehir merkezlerinde kendileri için sağlanan kalıcı konutlara yerleştirildi. 1936 yılında Fransız resmi kaynaklarına göre Sancak'ın Ermeni nüfusu 24.000 civarındaydı. Başka yerlerden gelen ve getirilen Ermeniler önce kamplara yerleştirilmiş, sonrada kendilerine konut sağlanarak eskiden beri Sancak'ta mukim Ermeniler gibi, 1936 sayımında Sancak'ın asli unsurları olarak hesaplanmıştı. 1936 yılında 24.000 dolayındaki Ermeni nüfusu bu şekilde elde edildi. Bu rakama Sancak Türkiye'ye ilhak olacağı zaman Suriye sınırında kalan ve yaklaşık 7.000 Ermeni nüfusa sahip olan Kesap şehri de dahildi.

1936'da Fransa'daki Sosyalist Hükümet Suriye ile bir antlaşma yaptı. Bu antlaşmaya göre Suriye üç sene içerisinde bağımsız olacaktı. Bu durum neticesinde Sancak'ın geleceği Fransa ve Türkiye arasında tekrar tartışma konusu oldu. Türkiye Sancak'taki nüfus ekseriyetinin Türk olmasına dayanarak Sancak'a bağımsızlık verilmesini istiyordu. Fransa'nın Türkiye'nin bu isteğini reddetmesi üzerine mesele Milletler Cemiyeti'ne götürüldü. Milletler Cemiyeti 1937 yılında Sancak meselesi ile ilgili olarak Türkiye'nin lehine kararlar aldı. Bu karara göre; Sancak içişlerinde bağımsız, fakat dışişlerinde bazı şartlarda Suriye'ye bağımlı "ayrı bir varlık" olacaktı. Resmi dil Türkçe olacak, ordusu bulunmayacaktı. Yaşanan bu gelişmeler Ermeniler tarafından endişe ile karşılandı. Yönetimde Türklerin çoğunlukta olduğu Sancak'ta yaşamak istemeyen Ermeniler, 1938 yılında Türk ordusunun Sancak'a girmesiyle Suriye'ye göç etmeye başladılar.

Bu ilk göçte yaklaşık 350 civarında aile kendi isteğiyle Halep'e göç etti. Türk hükümetinin Ermenilere herhangi bir baskısı olmadı. Aksine Ermenilerin göç etmesini istemeyen Türk hükümeti, Ermenilere herhangi bir şekilde kötü muamelede bulunanların şiddetle cezalandırılacağını duyurdu. Ermenilerin Türk idaresindeki bir şehirde yaşamak istememesinin nedeni geçmişte izledikleri Fransız yanlısı tavır nedeniyle duydukları pişmanlıktı.

19 Mayıs 1939'da Sancak'ın Türkiye'ye geçmesi kararlaştırıldı. Fransızlarla yapılan antlaşmaya göre Fransız askerleri bir ay içerisinde Hatay'ı terk edecek, isteyen Hatay devleti vatandaşları ülke değişikliği sebebiyle altı ay içerisinde Suriye ve Lübnan vatandaşı olabilecekti. Ermeniler bu karara istinaden Suriye veya Lübnan vatandaşı olabilmek için Sancak'ı terk etmeye karar verdi. Başlangıçta Ermenilerin göç etmesine karşı olan Fransa onların göç konusundaki kararlı isteklerini görünce göç işini bizzat üstlendi. Ancak yapılan antlaşma gereği Fransız askerlerinin bir ay içerisinde Sancak'ı terk etmesi gerektiğinden göçün hızlı bir şekilde bitirilmesi gerekiyordu. Albay Collet'in liderliğinde iki hafta içerisinde 14.000 Ermeni yük ve hayvanları ile birlikte Sancak'ı terk etti. Göç eden Ermeniler Halep, Basit ve Tartus'daki kamplarda birkaç hafta kaldıktan sonra Lübnan'da Beyrut, Beka Vadisi ve Ancar'a yerleştirildiler. Göç eden 14.000 Ermeni'nin yaklaşık olarak 13.000'i Lübnan topraklarına yerleştirildi. Bunun nedeni Lübnan'da Ermenilerin yerleştirilebileceği daha fazla arazinin var olmasıydı. Göç boyunca Türk hükümeti tarafından Ermenilere herhangi bir zorluk çıkarılmadı. Ermeniler taşıyabildikleri her şeyi beraberlerinde götürdüler. Taşınmaz malları ise daha sonra kendileri tarafından satılarak paraya çevrildi. Sancak'ta kalmak isteyen Ermenilerin can ve mal güvenliği sağlandı.

KAYNAKLAR**Arşiv Belgeleri****Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivi**

Archives Diplomatiques France Ministère des Affaires Étrangères.
Série E, Levant, 1918-1940-Syrie-Liban

E.313. No: 59/60.

E.313/ DO...

Amerika Arşivleri (NARA)

Records of the Department of the State

Relating to the Internal Affairs of Armenia, 1910-1929

Roll No:8, 890J.5011/-,

Relating to the Internal Affairs of Asia, 1910-1929,

Roll No. 8: 890d.00/50; 890d.00/59

Roll No.14: 890d.48/82; 890d.48/-,

Record Group 84: Records of Foreign Service Posts of the Department of State,
U.S. Consulate, Beirut, The Lebanon, Confidential Files

RG 84, 800/3049;

NARA, Record Group 59,

867.00/1076

NARA, Record Group 59,

No: 867.00/1076

Birleşmiş Milletler Cenevre Arşivi

League of Nations Archives of Nansen Office for Refugees (L.N)

A.24.1932. XIII.

C.237.1924. XIII.

A.33. 1928. XIII.

A. 41. 1925. XIII.

A. 48. 1927. XIII.

A. 12. 1934. XIII.

A. 23. 1936. XIIIIB.

İngiliz Arşivleri

Foreign Office (FO)

FO 141/629, No. 722/19

FO 21915 / No: E4533/1528/89;

FO 371/21915 / No: E4625/1528/89;

FO 371/21915 / No: E4624/1528/89;

FO 371/21915 / No: E5048/1528/89;

FO 371/21915 / No: E4963/1528/89;

FO 371/21915 / No: E6985/1528/89;

FO 371/21915 / No:E5132/5132/44;

FO 371/23302 / No:E5503/5132/44;

FO 371/23302 / No:E5905/5132/44;

FO 371/23302 / No:E5656/5132/44;

FO 371/4000/A, No. 59.

Türkiye Arşivleri

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

BCA, (030.10.00.108). 710.17;

BCA. (030.10.00.225). 515.25;

BCA. (030.10.00.224). 512.28;

BCA. (030.10.00.225). 515.26;

Yayınlanmış Belgeler

Rapport Á la Soci t  des Nations sur la Situation de la Syrie et du Liban, French
Minist re des Affaires  trang res, Paris, 1922-1938.

Gazeteler

Cumhuriyet, 1 Haziran 1938.

Son Posta 25 Ağustos 1938.

Ermenice Gazete ve Dergiler

Hayasani Go nak: (Hafta bir kez yayınlanan bir gazete)

Sayı 3 Ocak 1923;

Sayı 24 Haziran 1923;

Hayrenik Amsakir

Sayı 5, Mart 1938.

Sayı 8, Haziran 1938.

Sayı 1, Kasım 1938.

Sayı 9, Temmuz 1938.

Sayı 7, Mayıs 1939.

Sayı 9, Temmuz 1939.

Sayı 8, Haziran 1939.

Sayı 12, Ekim 1939.

Sayı 10, Ağustos 1939.

Sayı 5, Mart 1929.

Sayı 4, Mart 1940

Kitaplar

Arsuzi-Elamir Dalal, *Arabischer Nationalismus in Syrien*, Lit Verlag Münster, London, 2003.

Bayramyan, A., *Aleksandredi Saŋçaki Yev Miçazkayin Tivanakidutyunı (1936-1939)*, Notstsan Daban, Yerevan, 1998, s., 18-19.

El-Ermen, EL Bahs En Melce' 1917-1939, Ed., Raymond Kevorkian, Levon Nordiguan, Vahe Tachjian, Menşurat Camiet Kuds Yusuf, Beyrut, 2010.

Huşamadyan Musa Leran, Edit., Musa Kuşakçıyan- Boğos Maduryan, Hradaragutyun Cebel Musayi Hayrengts Miyutyun, Beyrut, 1970.

Karpat, Kemal H., *Ottoman Population 1830-1914, Demographic and Social Characteristics*, Visconsin, 1985.

Lawrance, Martin, *The Treaties of Peace 1919-1923*, The Law Exchange, Clark, New Jersey, 2007.

Macartney, C. A., *Refugees; The Work of the League*, League of Nations Union, 1930.

Sökmen, Tayfur, *Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar*, Yenigün Haber Ajansı AŞ., Ankara 1999.

Soysal, İsmail, *Türkiye'nin Siyasi Antlaşmaları*, cilt I, 1920-1945, TTK Yay., Ankara, 1989.

Yerasimos, Stéphane, *Questions D'orient, Frontiers et minorités des Balkansa au Caucase*, Éditions La Découverte, Paris, 1993.

Zeidner, Robert F., *The Tricolor Over the Taurus 1918-1922*, TTK Yay., Ankara, 2005.

Makaleler

- Özgiray, Ahmet, “Türk-Fransız Siyasi İlişkileri 1930-1938”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 1994, say., IX.
- Sarımay, Yusuf, “Atatürk’ün Hatay Politikası I”, *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası-Makaleler-*, Yay., Haz., Berna Türkdoğan, ATAM Yay., Ankara 2000.
- Weisband, Edward, “The Sanjak of Alexandretta 1920-1939: A Case Study”, *Near Eastern Round Table 1967-1968*, Ed., R. Bayly Winder, New York, 1969.
- Yorulmaz, Şerife, “Fransız Manda Yönetimi Döneminde İskenderun Sancağı’nın Sosyo-Ekonomik ve Siyasal Durumuna İlişkin Bazı Kayıtlar 1918-1939”, *Atatürk Yolu Dergisi*, C. 6, Sayı: 22, Kasım 1998.